

Токтакун кызы Г.

АКСАКАЛДАР СОТУНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Токтакун кызы Г.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СУДА АКСАКАЛОВ

Toktakun kuzu G.

LEGAL FOUNDATIONS OF AXACAL COURTS

УДК: 340.141/8

Бул макалада коомчулукта пайда болгон талаш-тартыш маселелерди чечүүдөгү аксакалдар сотунун ишмердүүлүгүнө укуктук анализ жүргүзүлөт. Аксакалдар сотунун иш-милдеттерине укуктук баа берилет.

Негизги сөздөр: аксакал, аксакалдар соту, чечим, маселе, укук, салт, коом.

В статье проведен правовой анализ деятельности суда аксакалов в решении спорных вопросов, возникших в обществе. Дается правовая оценка правам и обязанностям суда аксакалов.

Ключевые слова: аксакал, суд аксакалов, решение, задача, право, обычаи, общество.

The article provides a legal analysis of the activities of the aksakal courts in resolving disputes arising in the society. A legal assessment of the rights and duties of the aksakal courts is provided.

Key words: aksakal, aksakal courts, decision, law, task, customs, society.

Республикада, кээ бир мыйзамдар тарабынан, бузулган же талашта турган жарандык укуктарды коргоого, жалпы юрисдикциялык сот органдары ишке ашыруучу соттук форма менен катар эле аксакалдар сотторуна да жол берилген. Ишти аксакалдар сотунда карап чечүү, ишти официалдык сот формасында кароонун алтернативдик формаларынын бири экендигин билдирет. Бирок, бул ага каршы келбейт, тескерисинче, жарандык иштерди карап чечүүдө официалдык соттордун иш-аракеттерин толуктайт, жана сотторго караштуу көптөгөн анча татаал эмес иштерди карап чечүү менен алардын ишин жеңилдетет [1, 23-б.].

Аксакал – коомдогу уруунун же уруктун башкаруучусу, кадырман, билерман, тажрыйбалуу адам. Патриархалдык-феодалдык мамилелер өнүккөн учурда аксакал башкаруу укугунан ажырап, айылдын кеңешчиси, калыс кишиси катары гана кызмат өтөгөн. Мындай шартта ар бир карыя адам аксакал деп аталса да, кадыр-баркка жана урматтоого баары бирдей ээ боло берген эмес. Кимдин колунда мал жана байлык болсо же балдары, туугандары таасирлүү болсо, ошол адам гана айыл аксакал деп аталчу. Кийинчерээк жалаң эле карыялар эмес, мансаптуу, колунда бар кишилер да, жашына карабастан аксакал аталып кеткен [2, 89-б.].

Аксакалдар соту аракеттеги Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, белгиленген тартипте сот, прокурор, ички иштер органдары мамлекеттик органдар менен кызмат адамдары тарабынан жиберилген материалдарды кароого чакырылган ык-

тыярдун башталышта түзүлүп, шайлоого жана өз алдынча башкарууга негизделген коомдук органдар. Аксакалдар соту урмат-сый менен абыройго ээ аксакалдардын арасынан жарандардын чогулушу, жергиликтүү кеңештер же дагы башка жарандардын ичинен айыл, кыштак, шаар аймагындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүк органдары тарабынан уюштурулушу мүмкүн. Аксакалдар соту юридикалык жак болуп саналбайт жана акыйкат органдарында каттоого алынбайт [3, 90-б.].

Аксакалдар соттору жарандардын, жергиликтүү кеңештердин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун дагы башка өкүлчүлүктүү органынын чогулушунун чечими боюнча алардын, шаарчалардын, шаардын аймагында аксакалдардан, урматтуу жана кадыр-барктуу дагы башка жарандардан уюштурулушу мүмкүн. Аксакалдар соттору юридикалык жак болуп эсептелбейт жана юстиция органдарында катталууга алынбайт. Алар райондук (шаардык) кеңештерде катталат. Аксакалдар сотторунун уюштурулуш мүмкүнчүлүктөрүн жана алардын ыйгарым укуктары менен иштөө тартиптеринин кандайча жөнгө салынарын аныктоодо Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы – Конституциянын ролу чечүүчү мааниге ээ. Ага ылайык «Кыргыз Республикасында жарандар аксакалдар сотторун уюштурууга укуктуу. Аксакалдар сотторун уюштуруу тартиби, алардын ыйгарым укуктары жана иштеши мыйзам менен аныкталат» [4, 69-б.].

Аксакалдар соттору, эреже катары айылдарда жана шаарчаларда, бир калктуу конушта - бир аксакалдар соту, болбосо бир айыл өкмөтүндө - бир аксакалдар соту принциби боюнча түзүлөт. Шаарларда аксакалдар соттору эгерде тургундарынын саны 25 миңден ашпаса - бир аксакалдар соту, ал эми тургундардын саны 25 миңден 50 миңге чейин түзсө - эки аксакалдар соту түзүлөт. Кичи райондору бар шаарларда, аксакалдар соттору тургундардын санына карабастан, бир кичи райондо - бир аксакалдар соту принциби боюнча түзүлөт [5, 56-б.].

Аксакалдар соттору, ошондой эле өзүнүн ишинде жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамдардан тышкары өздөрүнүн абийирин, жеке ынанымдарын, Кыргызстандын элдеринин үрп-адаттарынан жана салт-санаасынан улам, тарыхый жактан калыптанган, адеп-ахлактыктын жана ыймандуулуктун Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген ченемдерин да жетекчиликке алышат. Аксакалдар сотторунун мүчөлөрү жашаган жери боюнча жарандардын жалпы чогулуштарында, ошондой эле коомчулуктун

кеңештеринин конференциясында, айылдык, шаарчалардын, райондук (шаардык) кеңештердин сессияларында ачык добуш берүү менен үч жылдык мөөнөткө шайланышат. Аксакалдар сотторунун төрагаларын, өздөрүнүн ичинен аксакалдар сотторунун мүчөлөрү шайлайт.

Аксакалдар сотторун шайлоо боюнча чогулуштар тийиштүү жергиликтүү айыл өкмөтү, райондук (шаардык) кеңештер, болбосо элүүдөн кем эмес сандагы жарандардын демилгеси боюнча чакырылат. Шайлоо күнү жөнүндө билдирүү, тийиштүү райондук (шаардык) кеңеш тарабынан бир ай мурда кабарланат. Чогулушка катышкандардын көпчүлүк добушун алган жарандар соттун курамына шайланды деп эсептелинет. Эгерде чогулушка ошол калктуу конуштун аракетке жөндөмдүү элүүдөн кем эмес жарандары катышса, чогулуш ыйгарым укуктуу деп эсептелинет. Аксакалдар сотторунун мүчөлөрү өздөрүнүн курамынан төрага жана катчыны шайлашат.

Аксакалдар сотторунун курамына айылдардын, шаарчалардын жана шаарлардын калкынын арасында урмат-сыйга жана кадыр-баркка ээ, ишкердик жана адеп-ахлактык сапаттары боюнча аксакалдар сотторунун алдына коюлган милдеттерди аткарууга жарамдуу, Кыргыз Республикасынын бойго жеткен жарандары шайлана алышат. Аксакалдар сотунун мүчөлүгүнө талапкер жарандар (тургундар) ушул мыйзамда белгиленген тартипте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарбынан көрсөтүлөт.

Эгерде аксакалдар соттору ишти кароонун башка ордун аныктабаса, аксакалдар соттору ишти (материалдарды), жергиликтүү айыл өкмөтү райондук (шаардык) кеңештер бөлүп берген жайларда карайт. Аксакалдар соту төмөнкүдөй учурларда ишин жүргүзөт:

- эгерде анын аймагында укук бузуулар болсо;
- жашаган жерине карабастан, эгерде жоопкер анын аймагында жашаса арыз берүүчүлөрдүн өтүнүчү боюнча;

- эгерде укук бузуучу, болбосо жабырлануучу, жабырлануучу болбосо, жоопкер анын аймагында жашаса башка аксакалдар сотторунун өтүнүчү боюнча ишти (материалдарды) карайт.

Ишти сот отурумунда маңызы боюнча карап чыгуу, адатта чечим кабыл алуу менен аяктайт. Аксакалдар сотунун иштин маңызы боюнча чыгарылган токтому да чечим формасында (түрүндө) чыгарылат. Аксакалдар сотунун чечими, ишти кароого катышкан соттун бардык мүчөлөрүнүн көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Чечимге макул болбогон соттун мүчөсү өзүнүн чечимге деген өзгөчө пикирин жазуу жүзүндө билдирет жана ал чечимге тиркелет. Соттун чечими, соттук отурумда изилденген жана сот тарабынан бааланган гана далилдерге негизделиши керек.

Аксакалдар сотунун үй-бүлөлүк талаш-тартыштар боюнча негизги милдеттеринен болуп, аларды жараштырып, үй-бүлөлүк мамилени бекемдөө болуп эсептелет. Эгерде аксакалдар соту, сот отурумунда мүлк жана үй-бүлөлүк талаш-тартыштар боюнча

тараптардын жарашусуна жетише албаса, анда сот, каралып жаткан иштин маңызы боюнча чечим кабыл алат. Аксакалдар сотунун чечими жазуу жүзүндө түзүлүп, анда төмөндөгүлөр көрсөтүлөт:

- чыгарылган чечимдин убактысы жана орду, чечим чыгарган соттун аталышы, ишти кароого катышкан соттун курамы жана ишке катышкан жактар;

- талаш-тартыштын предмети же укук бузуунун мазмуну;

- сот тарабынан аныкталган иштин жагдайы, иштин жагдайы жөнүндө сот чыгарган тыянактын далилдери, соттун тигил же бул далилдерди четке каккан себептери;

- чечим кабыл алууда, сот жетекчиликке алган мыйзамдар;

- каралган материал боюнча аксакалдар соту кабыл алган корутунду;

- кабыл алынган чечимге даттануунун мөөнөтү жана тартиби;

- чечимди аткаруунун мөөнөтү.

Чечимге аксакалдар сотунун отурумунда ал жарыяланганга чейин төрагалык кылуучунун жана соттун мүчөлөрүнүн колу коюлат. Аксакалдар сотунун чечиминин жогорудагы беренде каралган, соттун чечиминин мазмунунда башка жагдайлар менен катар эле чечимдин аткарылыш мөөнөтүнүн да көрсөтүлүшү көңүлдү өзүнө бурат. Анткени, чечимдерди мажбурлап аткартуу үчүн атайын сот аткаруучуларга тиешеси бар официалдуу сот органдарынын чечимдеринде да анын аткарылыш мөөнөттөрү каралбаган, анын үстүнө, чечимдин өзүндө, кайсы бир аткарылыш мөөнөттү алдын ала аныктоо жана анын иш жүзүндө аткарылышынын бир топ кыйынчылыкка туары да талашсыз.

Аксакалдар сотторунун чечимдерине даттануунун жана аны аткаруунун тартиби катары даттануунун объектиси болуп, - аксакалдар сотторунун чечимдери эсептелет. Аксакалдар соттору жөнүндөгү мыйзамдын 30-беренесине ылайык, аксакалдар сотунун чыгарган чечими, чечим чыгарылган адам жана ишти кароого катышкан башка адамдар тарабынан, чечим чыгарылгандан тартып 10 күндүн ичинде даттанылышы мүмкүн. Даттануу, аксакалдар соту түзүлгөн аймактагы райондук же шаардык сотко берилет. Даттануу ал келип түшкөн күндөн тартып 10 күндүн ичинде райондук же шаардык соттун судьясынын жеке өзү тарабынан каралат. Мында, судья аксакалдар сотунун чыгарган чечими Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдырана, ушул мыйзамга, ошондой эле иштин жагдайларына ылайык келишин текшерет.

Эгерде райондук же шаардык сот даттанууну негиздүү деп тапса, анда ал жүйөлөштүрүү менен аксакалдар сотунун чечимин жокко чыгарат жана материалды кайра кароого жөнөтөт, болбосо ишти өндүрүштөн биротоло кыскартат. Жалпы тартип боюнча жана аксакалдар соттору жөнүндөгү мыйзамдын 31-беренесине ылайык, келтирилген зыянын ордун толтуруу же болбосо мүлктүк өндүрүү жөнүндөгү

аксакалдар сотунун чечими, жоопкер тарабынан соттун чечиминде көрсөтүлгөн мөөнөттө өз ыктыяры менен аткарылууга тийиш. Эгерде тараптар, белгиленген мөөнөттө чечимди аткарбаган учурда, мажбурлап, аткарууга, аткартуу баракчасы аксакалдар соту жайгашкан аймактагы райондук же шаардык сот тарабынан берилет.

Белгиленген мөөнөттү өткөрүү менен же, болбосо зарыл документтер тиркелбей берилген арыз, каралбастан, райондук же шаардык сот тарабынан кайтарылып жиберилет. Аткаруу баракчасын берүү жөнүндөгү арыз берүүнүн мөөнөтү жүйөлүү себептерден улам өткөрүлүп жиберилгенде, тараптардын өтүнүчү боюнча, мөөнөт райондук же шаардык сот тарабынан калыбына келтирилиши мүмкүн. Арызды шаардык же райондук сот алган күндөн тартып, бир айлык мөөнөттө, судья жеке өзү карайт. Мында, судья аксакалдар сотунун чечими Кыргыз Республикасынын колдонулуп жаткан мыйзамына ылайык келишин текшерет.

Аксакалдар сотторунун иш-аракеттерин, материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу, аларды түзгөн, тийиштүү айыл өкмөтүнүн, райондук (шаардык) кеңештин каражаттарынан, ошондой эле ар кандай юридикалык жактардан жана жарандардан түшкөн каражаттардын эсебинен ишке ашырылат. Аксакалдар сотторуна мыйзамдарды түшүндүрүү жана колдонуу маселелери боюнча жардам, алар ара-

кеткенген аймактагы райондук (шаардык) соттор тарабынан көрсөтүлөт. Аксакалдар соттору, аларда каралган иштер боюнча статистикалык эсеп жүргүзүп, өздөрүнүн иш-аракеттери жөнүндө жылына бир жолудан кем эмес мөөнөттө, аларды түзгөн жарандардын жалпы чогулушуна, коомдук кеңештин конференциясына, айылдык, шаардык, райондук (шаардык) кеңештерине сессияларына отчет берилет.

Аксакалдар сотторундагы каралып бүткөн иштер боюнча материалдар сакталуу үчүн тийиштүү айыл өкмөтүнө, райондук (шаардык) кеңештерге өткөрүлүп берилет.

Адабияттар:

1. Сатыбеков С.С. «Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу». - Бишкек, 2012.
2. Асанов Э.А. «Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия». - Бишкек, 2003.
3. Интернет ресурс: <https://www.wikiwand.com/ky>.
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 27.06.2010., 59-берене.
5. Кыргыз Республикасынын аксакалдар соттору жөнүндө мыйзамы 05.07.2002, №113.
6. Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликүү соттор жөнүндө мыйзамы 18.07.2003. №153.
7. Кыргыз Республикасынын Жарандык-процессуалдык кодексине илимий комментарий. - Бишкек, 2011.

Рецензент: к.ю.н., доцент Мазитов Р.Я.